ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2015, Αρ. 1 (2015)

Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή: Πρακτικά 5ου Συνεδρίου

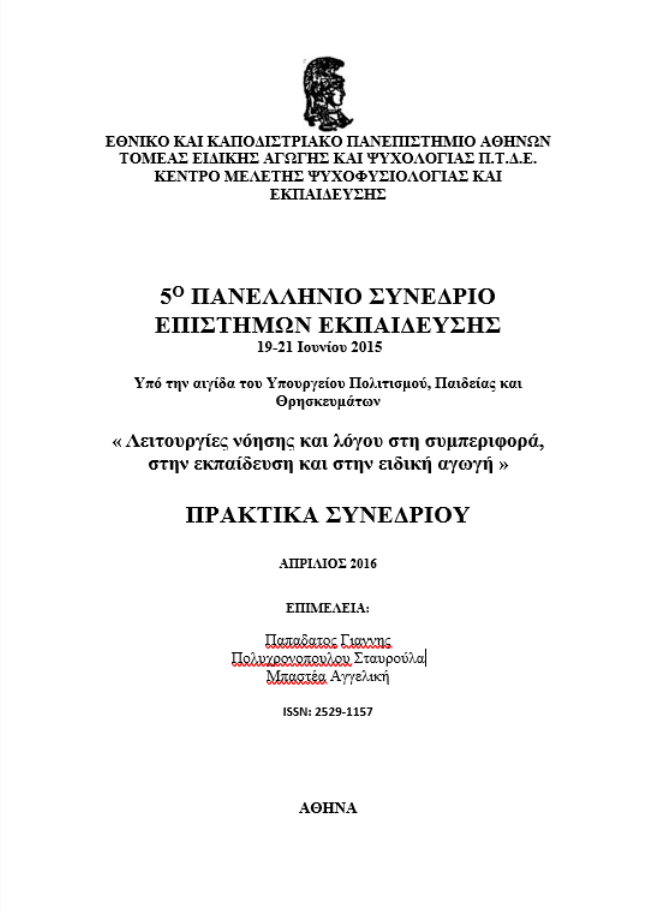

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

5ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
19-21 Ιουνίου 2015

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων

« Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή »

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2016

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Παπαδάτος Γιάννης
Πολυχρονοπούλου Σταυρούλα
Μπαστέα Αγγελική

ISSN: 2529-1157

ΑΘΗΝΑ

Η δυνατότητα εκπαίδευσης παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο. Μειονεκτήματα-Πλεονεκτήματα-Προκλήσεις-Προοπτικές.

Δημήτριος Κασίδης

doi: 10.12681/edusc.260

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κασίδης Δ. (2016). Η δυνατότητα εκπαίδευσης παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο. Μειονεκτήματα-Πλεονεκτήματα-Προκλήσεις-Προοπτικές. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, *2015*(1), 606–615. https://doi.org/10.12681/edusc.260

Η δυνατότητα εκπαίδευσης παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο. Μειονεκτήματα-Πλεονεκτήματα-Προκλήσεις-Προοπτικές.

Κασίδης Δημήτριος
Εκπαιδευτικός-Θεολόγος. Μ.Α Ανθρωπιστικών Σπουδών. Ειδικός Παιδαγωγός
dimkkks@yahoo.gr

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση παρουσιάζει τη δυνατότητα εκπαίδευσης παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο. Οι περιπτώσεις που εμπίπτουν στο φάσμα του αυτισμού τυγχάνουν σημαντικών διαφορών βαθμού και σοβαρότητας. Η a priori θετική ή αρνητική στάση των εκπαιδευτικών στην παρουσία παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο εγκυμονεί κινδύνους, τόσο για την εκπαιδευτική πορεία και κοινωνική προσαρμογή των παιδιών αυτών, όσο και των υπολοίπων παιδιών. Εισαγωγικά θα παρουσιαστεί η αναπτυξιακή διαταραχή του αυτιστικού φάσματος, ώστε να δοθεί η δυνατότητα εξαγωγής συμπερασμάτων ως προς το ποιες περιπτώσεις δύναται να έχουν λόγο ύπαρξης στη δομή του γενικού πρωτοβάθμιου σχολείου και ποιες όχι. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα μειονεκτήματα και τα πλεονεκτήματα που έχει για τα παιδιά στο φάσμα του αυτισμού η παρουσία τους στο γενικό σχολείο έναντι του ειδικού καθώς και η επίδραση που μπορεί να έχει η παρουσία των παιδιών αυτών στα υπόλοιπα παιδιά. Θα αναζητηθούν τα ελλείμματα της εκπαιδευτικής πολιτικής ως προς την ενσωμάτωση των παιδιών αυτών καθώς και το πώς αυτά αντανακλώνται στην εκπαιδευτική πράξη. Μέσω της ανασκόπησης της βιβλιογραφίας θα αναζητηθούν οι στάσεις των εκπαιδευτικών έναντι της τοποθέτησης ή μη παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό σχολείο, ενώ θα τεθούν και οι προκλήσεις που παρουσιάζει για τον εκπαιδευτικό τόσο η παρουσία ενός παιδιού στο αυτιστικό φάσμα στην τάξη του, όσο και η δυνατότητα εκπαίδευσής του ταυτόχρονα με τα άλλα παιδιά. Τέλος, θα διερευνηθούν οι προοπτικές για την εκπαίδευση των παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο στην οπτική της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης όπου η διαφορετικότητα οφείλει και πρέπει να αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του συνόλου και όχι δείγμα περιθωριοποίησης έναντι αυτού.

Λέξεις-Κλειδιά: Αυτισμός, Γενική-Ειδική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, συμπερίληψη.

Abstract

The current suggestion presents the possibility of educating children in the autistic spectrum in the mainstream primary school. The cases which are subsumed into the autistic spectrum differentiate in terms of scale and severity. The a priori positive or negative attitude of educators regarding the presence of children in the autistic spectrum in the mainstream primary school lurks perils, both for the academic process and social adaptation of these children as much as for the rest of the children. To begin with, the developmental disorder of the autistic spectrum will be presented, so as to be given the possibility of conclusions in regard to which cases can exist in the structure of the mainstream primary school and which not. Furthermore, the advantages and disadvantages of the presence of children in the autistic spectrum in the mainstream school versus their presence in the special school will be presented, as well as the possible impact that the presence of these children has on the rest of the

children of this school. The deficiencies of the educational policy regarding the integration of such children will be detected as well as how these deficiencies are reflected in the educational practice. Through the retrospection of the bibliography the attitude of educators will be detected as far as the placement or not of children in the autistic spectrum in the mainstream school is concerned, while the challenges presented for the educator will be highlighted both in regard to the presence of a child in the autistic spectrum as well as to the possibility of its education simultaneously with the rest of the children. In conclusion, the perspectives for the education of children in the autistic spectrum in the mainstream primary school will be examined but in the prism of inclusive education where diversity has to and must be an integral part of the whole and not a sample of marginalization as opposed to the whole.

Keywords: Autism, Mainstream-Special Primary Education, inclusive.

Εισαγωγή

Η δυνατότητα ή μη εκπαίδευσης παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο απασχολεί και θα συνεχίσει να απασχολεί την εκπαιδευτική κοινότητα. Η ανομοιογένεια των περιπτώσεων που συσσωρεύονται κάτω από την ομπρέλα της διάχυτης αναπτυξιακής διαταραχής του αυτιστικού φάσματος δυσχεραίνει την εκπαιδευτική προσέγγιση των παιδιών αυτών. Ωστόσο, το ερώτημα που τίθεται είναι εάν η δυσχέρεια της εκπαιδευτικής προσέγγισης είναι απόρροια μόνο της ελλειμματικής φύσης του αυτιστικού φάσματος ή εάν υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που την επιτείνουν. Η παρούσα εισήγηση, κάνοντας μια περιληπτική προσέγγιση της διάχυτης αναπτυξιακής διαταραχής του αυτιστικού φάσματος, προσπαθεί, μέσω της ανασκόπησης της βιβλιογραφίας, να διερευνήσει τα μειονεκτήματα και τα πλεονεκτήματα που εδράζονται στη φοίτηση ενός παιδιού στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο, να καταθέσει τις στάσεις των εκπαιδευτικών στο εν λόγω θέμα, να παρουσιάσει τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει ένας εκπαιδευτικός και να παρουσιάσει τις προοπτικές που μπορούν να παρουσιαστούν μέσω των αλλαγών που προωθούν τη συμπεριληπτική εκπαίδευση.

Διάχυτη Αναπτυξιακή Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος

Η εκπαίδευση παιδιών με αναπτυξιακές διαταραχές αυτιστικού φάσματος στο γενικό σχολείο αποτελεί πρόκληση για τους εκπαιδευτικούς. Η πρόκληση εδράζεται στην πολυπλοκότητα της φύσης της εν λόγω διαταραχής, της οποίας η πληθώρα των ειδικών χαρακτηριστικών τέμνεται σε τρία κοινά χαρακτηριστικά: α) στο έλλειμμα κοινωνικοποίησης, β) στο έλλειμμα επικοινωνίας και γ) στο έλλειμμα δημιουργικής φαντασίας (Happe, 2003). Ο αμερικανός ψυχίατρος Leo Kanner το 1943 εισήγαγε τον όρο “πρώιμος παιδικός αυτισμός” κατά τη μελέτη παιδιών με συναφή χαρακτηριστικά (Κρουσταλάκης, 2006). Τα χαρακτηριστικά τα οποία κατέγραψε ο Kanner στις μελέτες του, όπως αναφέρει ο Στασινός (2013), ήταν: α) Σοβαρή κοινωνική απομόνωση (ελλειμματική κοινωνική απομόνωση), β) Άτυπη γλώσσα (σχεδόν το 50% με χαμηλό ή μέτριο δείκτη νοημοσύνης δεν χρησιμοποιούν τη γλώσσα, ενώ σε όσα εξ αυτών γίνεται χρήση της γλώσσας παρατηρούνται γλωσσικά προβλήματα, δ) Εμμονή για διατήρηση της ομοιότητας, ε) Επαναληπτική και στερεοτυπική συμπεριφορά, στ) Έλλειμμα φαντασίας, δημιουργικότητας και χιούμορ, ζ) Σοβαρά ξεσπάσματα συμπεριφοράς, η) Σπάνιες μεμονωμένες ικανότητες και θ) Νοητική υστέρηση (75%-80% με μέτρια νοητική υστέρηση, 20%-25% βαριά) (σελ. 146-150). Την ίδια περίοδο (1944) στη Βιέννη ο Hans Asperger δημοσίευσε μελέτες παρόμοιων περιπτώσεων με αυτών του Kanner (Κρουσταλάκης, 2006). Παρά τη

μεγάλη σύγκληση των ευρημάτων, διακρίνονται και σημαντικές διαφορές οι οποίες εστιάζονται στην περιοχή της γλωσσικής ανάπτυξης, στην περιοχή των κινητικών ικανοτήτων και οικείου συντονισμού και στις μαθησιακές ικανότητες. Οι μελέτες τόσο του Kanner όσο και του Asperger καταδεικνύουν μια σημαντική διαπίστωση σύμφωνα με την οποία οι περιπτώσεις που απαρτίζουν τη διαταραχή αυτιστικού φάσματος διαφέρουν σημαντικά τόσο στο βαθμό σοβαρότητας των χαρακτηριστικών, όσο και στην ένταση αυτών. Σύμφωνα με τα εγχειρίδια των (ICD-10, DSM-IV) αναφορά Παπαγεωργίου & Γενά & Μαυροπούλου & Νικολάου & Νότας & Καλογεροπούλου (2006), στις διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές υπάγονται σύνδρομα όπως: α) Αυτισμός παιδικής ηλικίας, β) Άτυπος αυτισμός, γ) Σύνδρομο Rett, δ) Αποδιοργανωτική διαταραχή της παιδικής ηλικίας, ε) Διαταραχή υπερδραστηριότητας σχετιζόμενη με νοητική καθυστέρηση και στερεότυπες κινήσεις, στ) Σύνδρομο Asperger, ζ) Άλλες διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές, (σελ. 9-10). Το γεγονός της πληθώρας συνδρόμων που υπάγονται στην αναπτυξιακή διαταραχή αυτιστικού φάσματος επηρεάζει άμεσα και τον τρόπο εκπαιδευτικής αντιμετώπισης. Όπως αναφέρουν οι Stainback & Stainback, (1990), Fuchs & Fuchs, (1994), αναφορά Καζαντζίδου (2010), η φύση και ο βαθμός σοβαρότητας της δυσκολίας του παιδιού με ειδικές ανάγκες είναι αυτά που θα καθορίσουν το πλαίσιο και τη δομή φοίτησής του (σελ. 6). Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθούμε στη συννοσηρότητα η οποία επιτείνει τα όποια προβλήματα δημιουργώντας επιπλέον δυσχέρειες στην εκπαιδευτική πορεία του παιδιού (Στασινός, 2013).

Μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα φοίτησης παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο

Οι γνώμες των ερευνητών και όσων ασχολούνται με την εκπαίδευση, και δη την ειδική αγωγή, διίστανται ως προς την ωφέλεια ή μη της παρουσίας των παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στην ειδική πρωτοβάθμια δομή. Ερευνητές όπως οι Ainscow,(1999), Barton, (2000) αναφορά Ζώνιου-Σιδέρη, (2011) αντιτίθενται στη λογική της ειδικής εκπαιδευτικής μονάδας, διότι θεωρούν πως ο διαχωρισμός δεν αποφέρει ισότιμη γνώση σε όλους τους μαθητές, συντηρεί τις προκαταλήψεις έναντι της διαφορετικότητας, ενώ δεν προάγει τη δημιουργία πλαισίου αλληλεγγύης και συνεργασίας (σελ. 78-79). Αντιθέτως, άλλοι ερευνητές όπως οι Παρασκευόπουλος, (2008), Γενά, (2002), αναφορά Γαλάνης, (2009), τονίζουν πως πρώτα πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν οι ιδιαίτερες ανάγκες των μαθητών (σελ. 119).

Μειονεκτήματα

1) Το Εκπαιδευτικό σύστημα – Αναλυτικό πρόγραμμα: Ένα σημαντικό μειονέκτημα είναι αυτό που εδράζεται στη φύση του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Το εκπαιδευτικό σύστημα θέτει ως απώτερο σκοπό τη γνώση, παραβλέποντας την πολιτισμική και κοινωνική πολυπλοκότητα που ενυπάρχει στην ίδια την κοινωνική πραγματικότητα (Φθενάκης, 2009). Έρευνες όπως των Boss et al, (2001, 2003, 2005, 2006, 2007), μελέτες διεθνών οργανισμών όπως του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (OECD Starting Strong I& II, OECD 2001, 2006), Education at a Glance (OECD 2004, 2005, 2006, 2007, 2008) αλλά και ερευνών εντός Ευρώπης όπως των Lenzen et al. (2003, 2007, 2008), αναφορά Φθενάκης (2009), καταλήγουν στο συμπέρασμα της άμεσης ανάγκης ουσιαστικών αλλαγών του εκπαιδευτικού συστήματος καθώς δεν παράγει υψηλής ποιότητας έργο και δεν προσφέρει ίσες ευκαιρίες στα παιδιά (σελ. 3-4). Έρευνες των Slee (1993), Clark & Dyson (1997), όπως αναφέρει η Ζώνιου-Σιδέρη (2011), προσανατολίζουν τις αλλαγές αυτές σε αναδιαρθρώσεις που άπτονται της εκπαιδευτικής νομοθεσίας, των

σχολικών αξιών, της κουλτούρας, της οργάνωσης, της διδασκαλίας, του αναλυτικού προγράμματος και της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών (σελ. 79). Ερευνητές όπως οι Μπουζάκης (2000), Flouris (1995), Matsagouras & Riding (1996), αναφορά Αγαλιώτης (2008), καταλήγουν στο συμπέρασμα πως το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα θέτει ως προτεραιότητα την ολοκλήρωση της ύλης του αναλυτικού προγράμματος, αδιαφορώντας για τις δυσκολίες που δημιουργούνται μέσω αυτής της προσκόλλησης στα παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (σελ. 16).

2) Απουσία ειδικού βοηθητικού προσωπικού: Ένα άλλο σημαντικό μειονέκτημα του γενικού πρωτοβάθμιου σχολείου είναι και η απουσία ειδικού βοηθητικού προσωπικού. Η παρουσία παιδιών με διαταραχές αυτιστικού φάσματος στο γενικό σχολείο προϋποθέτει εκτός των όσων προαναφέραμε και την παρουσία μιας ομάδας ειδικών όπως ψυχολόγων, παιδοψυχιάτρων, κοινωνικών λειτουργών, λογοθεραπευτών κ.ά.. Το παιδί καθ΄ όλη τη διάρκεια της φοίτησης και καθώς θα μεγαλώνει η αντίληψη των ελλειμμάτων του θα χρήζει άμεσης ψυχολογικής και συμβουλευτικής υποστήριξης (Στασινός, 2013).

3) Ανεπάρκεια εκπαιδευτικών: Ένα σημαντικό μειονέκτημα των γενικών σχολείων είναι και η ανεπάρκεια των εκπαιδευτικών σε θέματα ειδικής εκπαίδευσης. Έρευνα των Παντελιάδου & *Νικολαΐζη* (2001), αναφορά Αγαλιώτης (2008), καταδεικνύει τη συστολή μεγάλου μέρους των εκπαιδευτικών οι οποίοι δηλώνουν ανέτοιμοι και αναρμόδιοι σχετικά με τη διδασκαλία ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (σελ. 15-16). Οι Handlemann et all (2005), όπως αναφέρει ο Γαλάνης (2009), διαπίστωσαν αποκλίσεις στις στάσεις των εκπαιδευτικών. Για τους περισσότερους εκπαιδευτικούς γενικής κατεύθυνσης οι *προϋποθέσεις* ένταξης ενός παιδιού με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο γενικό σχολείο εδράζονται στις δεξιότητες ανάγνωσης, γραφής και στην απουσία προβληματικής συμπεριφοράς, γεγονός που βρίσκεται στον αντίποδα της οπτικής των εκπαιδευτικών της ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης ως προς την ένταξη (σελ. 144). Η αντιφατικότητα αυτή διακρίνεται και στις έρευνες των Ζώνιου-Σιδέρη και Βλάχου (2006), αναφορά Γαλάνης (2009), σύμφωνα με τις οποίες ενώ οι εκπαιδευτικοί αναγνώριζαν τα οφέλη της ένταξης ενός παιδιού με ειδικές ανάγκες στο γενικό σχολείο, από την άλλη διατηρούσαν επιφυλάξεις ως προς την υποχρέωσή τους να εκπαιδεύσουν όλα τα παιδιά, αναγνωρίζοντας την εκπαίδευση των παιδιών με αναπηρίες ως πεδίο του ειδικού εκπαιδευτικού (σελ. 144-145).

4) Σχολικό περιβάλλον (Συμμαθητές-Γονείς συμμαθητών): Το σχολικό περιβάλλον (συμμαθητές-γονείς συμμαθητών) μετέχει τόσο των μειονεκτημάτων, όσο και των πλεονεκτημάτων της φοίτησης ενός παιδιού με αυτισμό στο γενικό σχολείο. Η διττή θέση της παρούσας μεταβλητής εδράζεται στο βαθμό σοβαρότητας και έντασης των χαρακτηριστικών της εκάστοτε περίπτωσης παιδιού, του τρόπου που το περιβάλλον αντιλαμβάνεται τη διαφορετικότητα και του τρόπου που το αντιμετωπίζει. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί μια σημαντική παράμετρος η οποία είναι οι γονείς των «τυπικών παιδιών». Οι λόγοι για τους οποίους εντάσσονται και οι γονείς των τυπικών παιδιών στη μεταβλητή του σχολικού περιβάλλοντος που επηρεάζει την εκπαίδευση των παιδιών με αυτισμό είναι: α) ο γονιός εμπλέκεται άμεσα σε ό,τι αφορά τα παιδιά του και το σχολείο τους και β) διότι ο γονιός με τη στάση ζωής του απέναντι στο διαφορετικό, επηρεάζει με τη σειρά του και τα παιδιά του ως πρότυπο συμπεριφοράς (Μπεζεβέγκης & Καλαντζή-Αζίζι & Ζώνιου-Σιδέρη 1997). Έρευνα των SaFilios Rothscild, (1970), Μπεζεβέγκης, (1991), όπως αναφέρει ο Μπεζεβέγκης et al., (1997), διαπίστωσε πως η αποδοχή ενός παιδιού με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στην ομάδα των συμμαθητών του προϋποθέτει τη θετική στάση των συμμαθητών του ως προς τη διαφορετικότητα, η οποία απορρέει από τις συμπεριφορές των ενηλίκων (σελ. 707).

5) Μέγεθος τάξης: Το μέγεθος της τάξης και η αναλογία εκπαιδευτικού-μαθητών είναι ένα ακόμα μειονέκτημα του γενικού σχολείου έναντι του ειδικού. Ερευνητές όπως οι Kavale & Forness, (2000) αναφορά Μεδίτσκος & Ασκητοπούλου, (2011) τόνισαν τη σημασία της μικρής αναλογίας μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικών.
6) Μη εξατομικευμένη προσέγγιση: Η μη εξατομικευμένη εκπαίδευση είναι ένα σημαντικό μειονέκτημα της γενικής εκπαίδευσης το οποίο αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο στην εκπαίδευση παιδιών στο φάσμα του αυτισμού. Ωστόσο, όπως αναφέρουν οι Brown, Campione, Webber, McGilly, (1992), Shinn, (2005), αναφορά Αγαλιώτης (2008) η εξατομικευμένη προσέγγιση πρέπει να στοχεύει στην ανάπτυξη του παιδιού και όχι σε μια μορφή απασχόλησης και μόνο (σελ.12).

Πλεονεκτήματα

1) Κοινωνική αλληλεπίδραση: Στο γενικό σχολείο η συνύπαρξη ενός παιδιού με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και ενός «τυπικού» παιδιού επιτυγχάνεται μέσω της συλλογικότητας που διακρίνει το σχολείο. Το παιχνίδι και οι κοινές δραστηριότητες των παιδιών δημιουργούν τις συνθήκες συνύπαρξης και αναγνώρισης της διαφορετικότητας (Σούλης, 2002). Έρευνες των Goldstein, Jordan και Moss, (1962), αναφορά Μπεζεβέγκης et al, (1997) επισημαίνουν πως η θέση ενός παιδιού με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες εντός της ομάδας των συνομηλίκων του αφενός του προσφέρει εμπειρίες, αφετέρου βελτιώνει την αυτοεικόνα και το αυτοσυναίσθημά του (σελ. 706). Προς επιβεβαίωση αυτών, έρευνες των Handleman et al, (2005), Harrower & Dunlop, (2001), Sigman & Ruskin, (1999), αναφορά Γαλάνης (2009), κατέληξαν στο συμπέρασμα πως η αλληλεπίδραση των παιδιών οδηγεί τα παιδιά με αυτισμό να λαμβάνουν από τα «τυπικά» παιδιά κοινωνική υποστήριξη, να δημιουργούν περισσότερες φιλίες και να παρουσιάζουν μεγαλύτερη βελτίωση από τα αντίστοιχα παιδιά των ειδικών σχολείων στις δεξιότητες του παιχνιδιού (σελ. 118). Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως οι θετικές επιρροές της αλληλεπίδρασης δεν εντοπίζονται μόνο στα παιδιά με αυτισμό, αλλά και στα «τυπικά» παιδιά. Οι έρευνες που συνηγορούν σε αυτό είναι των Handleman et all, (2005), Goldstein, Kaczmarek, Pennington & Shafer, (1992), Goldstein & Cisar, (1992), Laushey & Helfin (2000), Cushing & Kennedy, (1997), Kamps, Bazbetta, Leonard & Delquardi, (1994), αναφορά Γαλάνης (2009), οι οποίες διαπίστωσαν πως τα «τυπικά» παιδιά οφελούνται σε πλήθος δεξιοτήτων όπως των γλωσσικών, των σχολικών και των κοινωνικών (σελ. 118). Η προσέγγιση της διαφορετικότητας πλουτίζει τον συναισθηματικό κόσμο των παιδιών και τείνει να τα οδηγεί σε θετικότερες στάσεις (Μπεζεβέγκης et al., 1997).
2) Αποφυγή κοινωνικού στιγματισμού: Η εκπαίδευση παιδιών στο φάσμα του αυτισμού στο ειδικό σχολείο τα οδηγεί σε ένα κοινωνικό στιγματισμό (Ζώνιου-Σιδέρη, 2011). Η θέση του παιδιού με αυτισμό στη γενική μονάδα εκπαίδευσης τείνει να μειώνει κατά πολύ τέτοιες συμπεριφορές.
3) Σχολικό περιβάλλον (Συμμαθητές-Γονείς συμμαθητών): Το σχολικό περιβάλλον μετέχει και στα πλεονεκτήματα της φοίτησης ενός παιδιού με αυτισμό στο γενικό σχολείο. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να συμβάλλουν στη δημιουργία θετικού κλίματος με τις στάσεις τους. Οι γονείς των «τυπικών» παιδιών με θετικές στάσεις ως προς τη διαφορετικότητα συμβάλλουν στη διαμόρφωση του πλαισίου συμπεριφοράς των παιδιών τους έναντι των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (Μπεζεβέγκης et al., 1997).

Στάσεις εκπαιδευτικών

Οι στάσεις των εκπαιδευτικών ως προς την εκπαίδευση παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο γενικό σχολείο έχει σημαντικές αποκλίσεις οι οποίες δεν

εδράζονται τόσο σε μια κοινωνική προκατάληψη, όσο στη γενικότερη ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και των ίδιων των εκπαιδευτικών. Έρευνα της Πέννα (2008) κατέδειξε πως οι εκπαιδευτικοί του γενικού σχολείου τείνουν να θεωρούν τους εκπαιδευτικούς ειδικής εκπαίδευσης τους πιο κατάλληλους για την εκπαίδευση παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Το γεγονός αυτό συνάδει με την ανεπάρκεια των εκπαιδευτικών να διδάξουν άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες καθώς και την ανεπάρκεια του ίδιου του εκπαιδευτικού συστήματος που δυσκολεύει την υποστήριξη των παιδιών αυτών (Αγαλιώτης, 2008). Το πρόβλημα αυτό επιτείνεται όταν εξειδικεύουμε στα παιδιά με αυτισμό. Έρευνες των Alexander & Strain, 1978. Hannah & Pliner, (1983) όπως αναφέρουν οι Παπάνης, Βίκη & Γιαβρίμης (2007) παρουσιάζουν σημαντικές αρνητικές στάσεις των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης απέναντι στους μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Η εξειδίκευση και η υψηλή αυτοεκτίμηση των εκπαιδευτικών συμβάλλουν σε πιο θετικές στάσεις απέναντι στα παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Σύμφωνα με έρευνα της Πέννα (2012) οι θετικές στάσεις των εκπαιδευτικών εξαντλούνται στις ελαφριές περιπτώσεις παιδιών με ειδικές ανάγκες, ενώ ένα πολύ μικρό ποσοστό (6,7%) τάσσεται υπέρ τις εκπαίδευσης των παιδιών αυτών στο γενικό σχολείο. Σε ερευνητική εργασία του Κασίδη, (2014) μόνο το 22,2% των εκπαιδευτικών δήλωσαν θετικοί στην εκπαίδευση παιδιών με αυτισμό στο γενικό σχολείο με το υπόλοιπο ποσοστό των εκπαιδευτικών να κρατάει επιφυλακτική έως αρνητική στάση.

Προκλήσεις

Οι προκλήσεις των εκπαιδευτικών όσον αφορά την εκπαίδευση παιδιών στο φάσμα του αυτισμού είναι μεγάλες και θα μπορούσαν να τεθούν σε τέσσερις κατηγορίες. Η πρώτη αφορά την πρόκληση άμβλυνσης των στάσεων και των "πιστεύω" της κοινωνίας και ενίοτε και του ίδιου του εκπαιδευτικού απέναντι στο πρόσωπο του παιδιού που ενσωματώνει με τον αυτισμό του τη διαφορετικότητα (Παπάνης et al, 2007). Ο εκπαιδευτικός βρίσκεται αντιμέτωπος με τα ίδια του τα «πιστεύω», ενώ καλείται να αμβλύνει τις στάσεις της κοινωνίας που βασίζονται σε ένα μοντέλο προσέγγισης της διαφορετικότητας όπου περιθωριοποιεί το παιδί.

Η δεύτερη πρόκληση αφορά τη θέση του εκπαιδευτικού έναντι του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο εκπαιδευτικός είναι αντιμέτωπος και με το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο όπως προαναφέρθηκε στοχεύει κυρίως στη μαθησιακή ανάπτυξη των παιδιών, εξοβελίζοντας ή υποτιμώντας παράγοντες όπως η συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη αυτών (Φθενάκης, 2009).

Η τρίτη πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει ο εκπαιδευτικός είναι το συναίσθημα ανεπάρκειας που νιώθει ως προς την αντιμετώπιση περιστατικών παιδιών με αυτισμό. Το γεγονός αυτό απορρέει είτε από άγνοια του ίδιου του εκπαιδευτικού σχετικά με τη φύση του αυτισμού και των τρόπων προσέγγισής του, είτε από απουσία όλων εκείνων των υλικοτεχνικών υποδομών που θα τον βοηθούσαν στο έργο του, αναφορά Παντελιάδου & *Νικολαραΐζη* (2001), όπως αναφέρει ο (Αγαλιώτης, 2008). Η διαχείριση περιπτώσεων που άπτονται του αυτιστικού φάσματος αποτελεί ίσως και τη μεγαλύτερη πρόκληση για έναν εκπαιδευτικό. Σύμφωνα με έρευνα της Πέννα, (2008) οι εκπαιδευτικοί τηρούν ουδέτερη στάση στην κοινωνική απομόνωση των παιδιών αυτών στη γενική τάξη. Η πρόκληση για τον εκπαιδευτικό δεν εντοπίζεται μόνο στους τρόπους μαθησιακής προσέγγισης ενός παιδιού με αυτισμό, αλλά και στη διαχείριση των προβλημάτων που απορρέουν από την τριάδα των ελλειμμάτων της κοινωνικοποίησης, της επικοινωνίας, και της δημιουργικής φαντασίας (Happe, 2003).

Η τέταρτη πρόκληση αφορά τη διαχείριση των υπολοίπων παιδιών μέσα στην τάξη. Σύμφωνα με τους Handleman et al, (2005), Laushay & Heflin, (2000) όπως αναφέρει ο Γαλάνης, (2009), η ενεργή συμμετοχή όλων των παιδιών της τάξης ενός γενικού σχολείου προάγει όχι μόνο την αποφυγή του στιγματισμού και την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων και της επικοινωνίας, αλλά προσφέρει και οφέλη στα παιδιά τυπικής ανάπτυξης μέσω τρόπων προσέγγισης και μορφών κοινωνικής συμπεριφοράς (σελ.140). Ο εκπαιδευτικός καλείται να ανταπεξέλθει με διαφορετικούς τρόπους στην προσέγγιση του κάθε παιδιού. Όλα τα παιδιά οφείλουν να εμπίπτουν στο εκπαιδευτικό του λειτούργημα. Είναι σημαντική η πρόκληση για τον εκπαιδευτικό στο να θέσει στα υπόλοιπα παιδιά τις βάσεις για την αντιμετώπιση της όποιας διαφορετικότητας στο πλαίσιο της συλλογικότητας.

Προοπτικές

Η προσέγγιση της εκπαίδευσης παιδιών με αυτισμό στο γενικό σχολείο δημιουργεί αρκετούς προβληματισμούς. Τόσο η γενική, όσο και η ειδική εκπαίδευση «νοσούν» στην αντιμετώπιση παιδιών με αυτισμό. Σύμφωνα με έκθεση της action aid μόνο το 15% όχι μόνο των αυτιστικών, αλλά όλων των παιδιών με διάφορες αναπηρίες πηγαίνει σχολείο, ενώ εκτός όλων των εκπαιδευτικών δομών μένει το υπόλοιπο 85% που αντιστοιχεί σε 170.000 παιδιά (Παπανικολάου,2014). Με βάση τα στοιχεία αυτά για ποιες προοπτικές μπορούμε να συζητάμε; Εάν οι προοπτικές είναι δυσοίωνες με τα δεδομένα ως έχουν, ποιες αλλαγές δύναται να αντιστρέψουν την όλη κατάσταση εάν μπορούν να την αντιστρέψουν; Οι αλλαγές που κρίνουμε πως θα αντιστρέψουν όχι μόνο την οπτική της εκπαίδευσης παιδιών στο φάσμα του αυτισμού, αλλά όλης της ειδικής αγωγής εδράζονται :

-Στην κατάργηση των ειδικών σχολικών δομών και τη θέσπιση ενός σχολείου ως της μοναδικής δομής εκπαίδευσης όλων των παιδιών. Το γεγονός αυτό από μόνο του ωστόσο, θα είχε καταστροφικές συνέπειες τόσο για τα παιδιά με αυτισμό, όσο και για την ίδια τη δομή του γενικού σχολείου εάν δεν προηγηθούν οι απαραίτητες αλλαγές που θα θέσουν τη βάση για την υλοποίηση αυτού του εγχειρήματος. Οι αλλαγές αυτές θα περιλαμβάνουν την υποστήριξη του γενικού σχολείου με υλικοτεχνικό εξοπλισμό και με ανθρώπινο προσωπικό ικανό να ανταποκριθεί στις ανάγκες αυτού του εγχειρήματος. Στην προοπτική αυτή το γενικό πρωτοβάθμιο σχολείο θα ενσωματώσει το ειδικό προωθώντας την κοινωνική αλληλεπίδραση, χωρίς ωστόσο να αγνοεί τις ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών αυτών.

-Στην αλλαγή της δομής της εκπαίδευσης. Είναι σημαντικό το γεγονός πως η αλλαγή της δομής της εκπαίδευσης αφορά όλα τα παιδιά, με εμβάθυνση στην αλλαγή της φιλοσοφίας της εκπαίδευσης. Πιστεύουμε πως ο ρόλος του σχολείου δεν είναι τόσο η μαθησιακή ανάπτυξη των παιδιών, όσο η συναισθηματική και κοινωνική ολοκλήρωσή τους. Σε αυτή την προοπτική η συμπεριληπτική οπτική της εκπαίδευσης ¨Σε ένα σχολείο για όλα τα παιδιά¨ μπορεί να βρει την πραγμάτωσή της. Στην αλλαγή αυτή συμπεριλαμβάνεται και το αναλυτικό πρόγραμμα το οποίο οφείλει να προσαρμοστεί στις ανάγκες μιας ολιστικής εκπαίδευσης των παιδιών. Το γενικό σχολείο οφείλει να προσαρμοστεί στις ανάγκες των παιδιών που φιλοξενεί και να σταματήσει να απαιτεί την προσαρμογή τους στο δικό του πλαίσιο.

-Στην υποχρεωτική φοίτηση όλων των παιδιών με γενικότερα ελλείμματα. Όπως προαναφέραμε, ένα ποσοστό της τάξης του 85% των παιδιών με αναπηρίες μένουν εκτός της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το κράτος οφείλει να εντοπίσει αυτά τα παιδιά και να διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες εκπαίδευσής τους. Δεν είναι δυνατόν να συζητάμε για την ειδική εκπαίδευση την ώρα που οι πλειοψηφία των παιδιών με αναπηρίες δεν παρουσιάζονται πότε στις εκπαιδευτικές δομές.

-Στην παρουσία ψυχολόγων, εργοθεραπευτών, λογοθεραπευτών, κοινωνικών λειτουργών και ειδικού βοηθητικού προσωπικού. Η παγίωση ειδικού και βοηθητικού προσωπικού στη δομή του σχολείου.
-Στην υποχρεωτική εκπαίδευση όλων των φοιτητών - που θα δύνανται να ακολουθήσουν και εκπαιδευτική διαδρομή - σε θέματα ειδικής αγωγής. Τα μαθήματα να περιλαμβάνουν προσεγγίσεις σε θέματα που άπτονται τόσο της φύσης των διαφόρων αναπηριών, όσο και τρόπους εκπαιδευτικής αντιμετώπισης.
-Στην διοργάνωση από το κράτος εκπαιδευτικών σεμιναρίων. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να μετέχουν σε σεμινάρια στα οποία θα εξειδικεύονται στις περιπτώσεις του ενδιαφέροντός τους και στην απόκτηση γνώσεων νέων δεδομένων.
-Στην συμμετοχή του σχολείου στα κοινωνικά δρώμενα. Το σχολείο οφείλει να μετέχει σε δραστηριότητες των δήμων, κοινωνικών φορέων, περιβαλλοντικών και ανθρωπιστικών οργανώσεων συμβάλλοντας κατά αυτόν τον τρόπο σε μια πιο σφαιρική εκπαιδευτική διαδικασία. Τα άτυπα περιβάλλοντα μάθησης επενδύουν στην λειτουργία της τάξης σαν ομάδα (Αγγελίδης & Αβρααμίδου, 2011). Το γεγονός αυτό βοηθά στην αλληλεπίδραση των μαθητών μεταξύ τους, αλλά και μεταξύ των μαθητών και των εκπαιδευτικών.
-Στην συμμετοχή της οικογένειας στα σχολικά δρώμενα. Η συμμετοχή της οικογένειας στα σχολικά δρώμενα στοχεύει σε μια αλληλεπίδραση προς όφελος των μαθητών.

Η συμπερίληψη στην εκπαίδευση

Η συμπεριληπτική εκπαίδευση είναι το επόμενο στάδιο της εκπαίδευσης που περιλαμβάνει όλα τα παιδιά, είτε είναι τυπικά, είτε είναι παιδιά πολιτισμικής ετερότητας, είτε είναι παιδιά με αναπηρίες. Η συμπερίληψη δεν είναι μια απλή πράξη νομοθετικής μεταρρύθμισης, αλλά μια συνεχής δράση που στοχεύει στο σεβασμό της ιδιαιτερότητας του καθενός και στην αλληλεπίδρασή του με το σύνολο στο πλαίσιο των ίσων δικαιωμάτων. Η αξία του κάθε ανθρώπου δεν χαρακτηρίζεται από τη σωματική ή νοητική του τελειότητα, αλλά από την υπαρξιακή του οντότητα, η οποία είναι μοναδική και ανεπανάληπτη. Όπως αναφέρουν οι Grant & Sleeter, (2005), αναφορά Χατζησωτηρίου, (2013), η συμπερίληψη στοχεύει στην αναδιαμόρφωση της εκπαίδευσης η οποία όμως απαιτεί και μια γενικότερη αναδιαμόρφωση του κοινωνικοπολιτισμικού γίγνεσθαι. Αν η κοινωνία αντιμετωπίζει τα άτομα με αναπηρία ως παιδιά ενός κατώτερου Θεού, πώς μπορούμε να έχουμε την απαίτηση και της απειροελάχιστης αλλαγής αυτής της νοοτροπίας στα σχολικά δρώμενα;

Συμπεράσματα

Η εκπαιδευτική διαδρομή είναι μια διαδρομή με εκπλήξεις, προκλήσεις, δυσκολίες, αναζητήσεις, μάθηση και ολοκλήρωση. Η συμπεριληπτική εκπαίδευση πιστεύουμε πως διαθέτει όλα εκείνα τα εχέγγυα ώστε να επιτευχθεί ο πραγματικός στόχος της εκπαίδευσης, ο οποίος δεν πρέπει να εξαντλείται στη μαθησιακή επάρκεια του αναλυτικού προγράμματος, άλλα στην ψυχοσωματική ολοκλήρωση του παιδιού μέσα από την ολιστική του προσέγγιση. Οι αλλαγές που οραματιζόμαστε απαιτούν έναν επαναπροσδιορισμό της ίδιας της έννοιας της εκπαίδευσης και του τρόπου προσέγγισής της μέσα από μια συμπεριληπτική φιλοσοφία, η οποία θα προτάσσει την αξιοπρέπεια, την ισονομία και την ισότητα της ανθρώπινης υπόστασης υπεράνω της διαφορετικότητας. Οι αλλαγές που ευελπιστούμε, ερευνούμε, συνεδριάζουμε, ρητορεύουμε και ευχόμαστε ουσιαστικά δεν είναι αλλαγές που θα έρθουν από έξω, αλλά αλλαγές που θα ξεκινήσουν από μέσα μας. Η σημαντικότερη προοπτική των πραγμάτων θα ανατείλει όταν ο καθένας εξ ημών οικειοποιηθεί το μερίδιο ευθύνης

που του αναλογεί και κινηθεί με γνώμονα το παιδί-πρόσωπο και όχι το παιδί-ανάπηρος. Στην οπτική αυτή συμβάλλει η συμπερίληψη ως εκπαιδευτική διεργασία, τονίζοντας τη διαφορετικότητα όχι σαν αιτία περιθωριοποίησης, αλλά σαν τον ακρογωνιαίο λίθο ολοκλήρωσης του συνόλου.

Βιβλιογραφία

Αγαλιώτης, Ι. (2008) *Υποστήριξη μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ή προβλήματα συμπεριφοράς*. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Ανακτήθηκε 25 Οκτωβρίου 2014 από: http://repository.edulll.gr/1124

Αγγελίδης, Π. & Αβρααμίδου, Λ. (2011). Ανάπτυξη συμπεριληπτικής εκπαίδευσης μέσα από άτυπα περιβάλλοντα μάθησης. Στο: Αγγελίδης, Π. (επιμ.) *Παιδαγωγικές της Συμπερίληψης.* Αθήνα: Διάδραση.

Γαλάνης, Π. (2009). *Εκπαίδευση παιδιών με αυτισμό στην αυτοδιαχείριση: Μία συμπεριφοριοαναλυτική παρέμβαση για την ένταξή τους στο σχολείο*. Αδημοσίευτη διδακτορική εργασία. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε 20 Οκτωβρίου 2014 από: http://handle.net/10442/hedi/24403

Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2011). *Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση της ένταξης.* Αθήνα: Πεδίο.

Happe, F. (2003). *Αυτισμός. Σύγχρονη Ψυχολογική Θεώρηση*. Αθήνα: Gutenberg.

Καζαντζίδου, Π. (2010). *Στάσεις και απόψεις γονέων και εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για το ρόλο της ενταξιακής αγωγής στην ανάπτυξη των κοινωνικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων των μαθητών.* Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία. Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών: Αθήνα.

Κασίδης, Δ. (2014). *Η εκπαίδευση παιδιών με διαταραχές αυτιστικού φάσματος στο γενικό σχολείο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.* Αδημοσίευτη εργασία. Πανεπιστήμιο Λευκωσίας: Λευκωσία.

Κρουσταλάκης, Γ. (2006). *Παιδιά με ιδιαίτερες ανάγκες.* Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Μεδίτσκος, Α. - Ασκητοπούλου, Β. (2011). Η σχολική ζωή των εφήβων με σύνδρομο Asperger στη γενική εκπαίδευση: Δυσκολίες και τρόποι αποτελεσματικής παρέμβασης. Στο *Η ειδική αγωγή αφετηρία εξελίξεων στην επιστήμη και στην πράξη. Τομ. Β΄. 2ο Πανελλήνιο συνέδριο ειδικής αγωγής. Αθήνα 15-18 Απριλίου 2011*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα: Γρηγόρης. (σελ. 243-255)

Μπεζεβέγκης, Η., Καλαντζή-Αζίζι, Α., Ζώνιου-Σιδέρη, Α (1997). Απόψεις και στάσεις γονέων φυσιολογικών παιδιών απέναντι σε παιδιά με ειδικές ανάγκες. Στο: Καΐλα, Μ., Πολεμικός Ν., & Γ. Φιλίππου, Γ. (επιμ.) *Άτομα με Ειδικές Ανάγκες. Σύγχρονες κατευθύνσεις και απόψεις σε προβλήματα πρόληψης, παρέμβασης, αντιμετώπισης. Τομ. Β΄.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. (σελ. 706-711)

Παπαγεωργίου, Β., Γενά, Α., Μαυροπούλου. Σ., Νικολάου, Α., Νότας. Σ., Καλογεροπούλου, Ε. (2006). *Το φάσμα του αυτισμού. Συνεργασία-σύγκληση οικογένειας και επαγγελματιών.* Τρίκαλα: έλλα. Ανακτήθηκε 14 Μαρτίου 2015 από: http://repository.edulll.gr/330

Παπάνης, Ε., Βίκη, Α., Γιαβρίμης, Π. (2007). *Στάσεις απέναντι στα άτομα με αναπηρία.* Ανακτήθηκε 20 Μαρτίου 2015 από: http://epapanis.blogspot.gr/2007/09/blog-post_4448.html

Παπανικολάου, Π. (2014). *Έρευνα για την ειδική αγωγή και εκπαίδευση των μαθητών/τριών με αναπηρία στην χώρα μας.* Αθήνα: Action Aid

Πέννα, Α (2008). *Στάσεις και ετοιμότητα δασκάλων ως προς την ένταξη παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο γενικό σχολείο.* Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Φλώρινα. Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου 2015 από: http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/17777

Πέννα, Α. (2012). Στάσεις δασκάλων ως προς την ένταξη παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και η ετοιμότητά τους να εργαστούν σε σχολικές μονάδες με διαφορετικές μορφές συνεργατικής οργάνωσης. Στο *Η κρίση και ο ρόλος της παιδαγωγικής: Θεσμοί-Αξίες-Κοινωνία. 12ο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου. Λευκωσία 8-9 Ιουνίου 2012*. Λευκωσία. Ανακτήθηκε 23 Μαίου 2015 από: http://www.pek.org.cy/Proceedings_2012/papers/eniaia_ekpaidefsi/Penna.pdf

Σούλης, Σ. (2002). *Παιδαγωγική της ένταξης. Από το «Σχολείο του Διαχωρισμού» σε ένα «Σχολείο για Όλους» Τομ. Α΄.* Αθήνα: Τυπωθήτω.

Στασινός, Δ. (2013). *Η ειδική εκπαίδευση 2020. Για μία συμπεριληπτική ή ολική εκπαίδευση στο νέο-ψηφιακό σχολείο με ψηφιακούς πρωταθλητές.* Αθήνα: Παπαζήση.

Φθενάκης, Β. (2009). *Τα εκπαιδευτικά συστήματα στις αρχές του 21ου αιώνα: Προκλήσεις και προοπτικές.* Ρέθυμνο.

Χατζησωτηρίου, Χ. (2013). Αποσαφηνίζοντας την έννοια της διαπολιτισμικότητας: Από την αφομοιωτική κρατική πολιτική στο συμπεριληπτικό σχολείο. Στο: Αγγελίδης, Π. & Χατζησωτηρίου, Χ., (επιμ.) *Διαπολιτισμικός διάλογος στην εκπαίδευση: Θεωρητικές προσεγγίσεις, πολιτικές πεποιθήσεις και παιδαγωγικές πρακτικές.* Αθήνα: Διάδραση. (σελ. 25-62)